

Studijní materiál:

Richard J. Crampton: The Balkans since the Second World War

THE BALKANS DURING THE COLD WAR, 1949–1989

Politická konfigurace Balkánu z konce řecké občanské války v roce 1949 zůstane beze změn po následujících čtyřicet let. Toto období bylo v moderních dějinách Balkánského poloostrova nejdelším obdobím bez válek a změn hranic. Absence vojenského konfliktu však nevyloučila neshody v jiných plánech. Řecko se vyčleňovalo svým statutem prozápadního státu. V socialistickém táboře se už vyděděncem stala Jugoslávie a do konce šedesátých let bude mít každá socialistická země na Balkáně v rámci socialistického společenství zvláštní status.

Předtím se však všechny vládní komunistické strany, včetně jugoslávské, budou muset postarat o hospodářskou a společenskou rekonstrukci a vnútit revoluci shora. Během této revoluce bude vytvořena základní infrastruktura moderního průmyslového hospodářství. Pracovní síla pro tento nový průmysl vznikne tak, že kolektivizace v zemědělství z venkova vyžene přebytek pracovních sil; to zlomí vaz sedlákům, jediné společenské třídě, která ještě měla dostatek sil postavit se komunistické převaze. Jak rozvoj průmyslu, tak i agrární revoluce budou realizovány v rámci velmi podrobného, centrálně stanoveného pětiletého hospodářského plánu, obvykle vytvořeného podle sovětského vzoru. Vazby se Sovětským svazem jsou posíleny vytvořením Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) v roce 1949, prostřednictvím níž probíhala obchodní výměna mezi socialistickými zeměmi, z níž byla ale Jugoslávie vyřazena. Vojenský svaz sovětského bloku, tzv. Varšavská smlouva, byl založen v roce 1955. Sověti svůj vliv v podřízených zemích rozšiřovali a upevňovali též prostřednictvím svých poradců při ministerstvech a jiných institucích. V Řecku, které bylo spjato se západní vojenskou aliancí, hráli tutéž roli američtí poradci.

Rozchod se Sovětským svazem a dalšími zeměmi socialistického bloku naboural jugoslávské plány hospodářského rozvoje, v důsledku čehož si ale během padesátých let Jugoslávie vytvoří své vlastní mechanismy budování socialismu. Jugoslávští komunisté se museli potýkat s řadou potíží, ale nad ostatními socialistickými zeměmi měli výhodu v tom, že díky odbojnému vztahu Sovětů k Jugoslávii došlo v zemi ke konsolidaci podpory Titovi a jeho režimu.

I v dalších částech socialistického tábora byl Tito faktorem hospodářské revoluce, ale faktorem odstrašujícím, nikoliv hrdinou; kdyby neexistoval, stalinisté by si ho museli vymyslet. Jednou jeden polský komunistka poznamenal: „Strana musí mít vždy nepřítele.“ Koncem čtyřicátých a počátkem padesátých let byl nepřítel nezbytný ze dvou důvodů. Prvním byl Stalinův paranoidní strach z toho, že Západ díky své nukleární převaze Sovětský svaz zničí; z toho důvodu byly předpokladem pro přežití socialistického tábora spojenectví s Moskvou a poslušnost. Tuto jednotu ohrožovaly titoistická „nacionalistická deviace“ a „revizionismus“, kvůli čemuž bylo nutno je radikálním způsobem odstranit, kdykoliv a kdekoliv vystrčí svoji odpornou hlavu. Druhý důvod byl vnitřního charakteru. Komunistický spěch provést co nejdříve kolektivizaci a rychlou industrializaci způsoboval společenský pohyb obřích rozměrů. Všichni byli nespokojení a ve všech státech se sedláci stavěli kolektivizaci na odpor. Aby se tato nespokojenost vykořenila, bylo nutno neustále bděle pozorovat. Protože antikomunisté byli jako obvykle přesvědčeni, že ta nová likvidační nařízení diktuje Sovětský svaz, bylo třeba být ještě více opatrný, aby se neobjevil nacionalismus. Proto během posledních let Stalinovy vlády strana zesílila dozor nad všemi sférami společnosti. Čistky však měly i druhou tvář.

Ve všech socialistických zemích byla hlavní obětí čistek sama strana. Částečně to je možné vysvětlit náhlým vzestupem počtu členů strany po skončení války. V mnoha zemích došlo i ke spojování všech levicově zaměřených stran v poslední fázi boje komunistů o moc. Existovaly však i jiné důvody pro čistky ve stranických řadách. Během boje o moc komunistické strany zničily nebo vykastrovaly všechny všechny alternativní mechanismy zákonného vyjadřování politického názoru nebo občanské nespokojenosti. Pokud je tato nespokojenost vyvolaná stranickou politikou, pak je nejlogičtější, aby se tato nespokojenost alespoň jednou projevila ve straně samotné. Sklony projevovat občanskou nespokojenost měli zvláště starší členové strany: do strany vstupovali proto, aby pomohli těm, kteří cítili ohrožení a bezpráví. Značné množství těchto starých soudruhů nakonec vystřídají neochvějní stoupenci marxismu-leninismu-stalinismu zocelení přísným školením v Sovětském svazu. Proto bylo nutné pomocí čistek zlikvidovat nepokoje, k nimž došlo kvůli revoluci shora a posílit stranický organismus, který bude schopný popasovat se s nepříjemnými úkoly. Pochybovači a odpadlíci mohli být prohlášeni za lokaje bělehradských heretiků, pod čímž se chápalo nebezpečí pro všeobecné dobro socialismu. Z toho důvodu byly prvními a nejvýraznějšími oběťmi čistek jak na Balkáně, tak i ve východní Evropě obecně vedoucí stranické osobnosti, které Moskvu kritizovaly, protože byly pošpiněny nařčením, že jsou titoisté.

Po rozchodu Moskvy a Bělehradu se Jugoslávie na mezinárodní scéně ocitla v postavení osamocené stříelce. Titovo socialistické přesvědčení už na samém počátku rozhodlo o směřování země, takže bližší kontakty se Západem tu nebyly, avšak tváří v tvář nebezpečí, které přišlo s korejskou válkou, Tito náhle vyhledal podporu a bezpečnost v přátelských vztazích s Řeckem a Tureckem, což předznamenalo budoucí rozdělení Balkánu na prosovětský sever a východ a prozápadní západ a jih, a to tím spíše, pokud bude úspěšný tajný plán západních zemí na převrat v Albánii. Nebezpečí bylo zažehnáno Stalinovou smrtí v březnu roku 1953.

Stalinovi následníci zavedli „nový kurz“, který měly přijmout všechny státy s promoskevskou orientací. Nový kurz měl v plánu oddělení strany od státu, a to především na nejvyšší úrovni. Kreml nyní trval na tom, aby stranický vůdce nebyl zároveň šéfem státu. Zároveň byl důraz kladen na kolektivní vedení, v opozici ke „kultu osobnosti“. Nový kurz rovněž požadoval, aby se zpomalilo budování těžkého průmyslu a alespoň teoreticky aby se přešlo na investice do zemědělství a lehkého, spotřebního průmyslu. Nařízení o zeslabení teroru už všichni netrpělivě očekávali. Nový kurz nepřijaly všechny země stejným způsobem a se stejným tempem, ale všechny balkánské země se alespoň do určité míry přizpůsobily novému duchu, který přicházel z Moskvy.

Přizpůsobování novému duchu bylo ztíženo v polovině padesátých let a na konci této dekády. Hlavním problémem byl opět Tito. Tentokrát ne kvůli nepřátelskému vztahu Moskvy vůči němu, ale naopak kvůli obnovenému přátelství. Nikita Chruščov se do roku 1955 prosadil do role nejvýraznější osobnosti nového sovětského vedení a v červnu toho roku přijel na velmi koloritní návštěvu Bělehradu. V únoru 1956 na XX. sjezdu KSSS pronesl svoji proslulou řeč, v níž rozchod s Titem charakterizoval jako jednu z mnohých Stalinových chyb.

Tuto zprávu přijali východoevropští představitelé velmi těžko, především ti z Balkánu. Jestliže Tito není odpadlík, můžou se potom ospravedlnit komunističtí vůdcové, kteří od roku 1949 zakládali svoji vládu na krutém potírání titoistických herezí? Záchrana přišla s doktrínou „polycentrismu“, kterou iniciovaly nepokoje v Polsku a Maďarsku v roce 1956. Podle této doktríny mohlo existovat více center legitimního socialismu a socialistické země si mohly vybírat rozličné cesty vedoucí k dosažení společného cíle, úplného socialismu, po kterém přecházeli do komunismu.

Albánie a Rumunsko se chopí příležitosti, kterou jim nabídl polycentrismus. Pro Albánii byla rehabilitace Tita jak nepříjemná, tak i ohrožující, protože mohla znamenat i obnovu poválečného plánu

na připojení Albánie k jugoslávské federaci. Z toho důvodu Albánie začala hledat jiného patrona v rámci socialistického světa, kterého koncem padesátých let našla v Čínské lidové republice (ČLR).

Albánii dělaly starosti sovětské plány hospodářské specializace Balkánu, podle nichž by se z Albánie stal převážně zemědělský stát. Tirana se domnívala, že socialismus takto budovat nelze. To samé si myslila i Bukurešť. Rumunští komunisté provedli čistky svojším způsobem a hlavní oběť šla na popraviště po Stalinově smrti. Nový kurz přijali bez přehnaného entusiasmů, avšak bouřlivě naproti tomu reagovali na hospodářskou specializaci, kterou Kreml prosazoval počátkem šedesátých let. Rumunsko návrh odmítlo. Na rozdíl od Albánie ale nepřerušilo spojení se společnými institucemi sovětského bloku, tj. RVHP a Varšavskou smlouvou, avšak kdykoliv to jen bylo možné, vedlo výrazně nezávislou politiku jak ve stranických, tak i ve státních záležitostech. V polovině šedesátých let bylo pouze Bulharsko naprosto oddané moskevské linii. Z toho bude Bulharům plynout značný hospodářský užitek, protože socialistický blok, a především Sovětský svaz sám, byly bezpečným trhem pro export a levným zdrojem surovin a energie.

Na konci sedmé dekády Albánie jako jediná úzce spolupracovala s Čínou, Bulharsko bylo i nadále sovětským poslušným žákem, Rumunsko bylo zúčastněné jen napůl, kdežto Jugoslávie byla údajně nezúčastněná, zatímco Řecko bylo orientováno prozápadně a trvalo na tom, aby se zapojilo do Evropského hospodářského společenství, kdykoliv mu to domácí okolnosti umožňovaly. Tato mozaika Sovětskému svazu nevadila, neboť oblast Balkánu neměla takový strategický význam jako severní a centrální části Varšavské smlouvy. Za pozornost stojí, že jediná země zcela loajální SSSR, Bulharsko, byla jediným balkánským státem a rovněž jediným členským státem Varšavské smlouvy (kromě Sovětského svazu), která hraničila se dvěma členskými zeměmi Severoatlantické aliance.

V šedesátých letech vykazovaly balkánské země různé postoje ohledně zahraniční politiky, ale všechny s výjimkou Řecka byly politicky stabilní. Během patnácti let, tj. mezi roky 1965 a 1980, nebyl na Balkáně vystřídán žádný z komunistických vůdců, a ve dvou případech (1980 a 1989), kdy ke změně přece jen došlo, se to stalo v důsledku smrti vládnoucího vůdce.

V šedesátých letech všechny země Balkánu, včetně Řecka, rozšířily svůj průmysl, třebaže se Řecko více zaměřovalo na sekundární sféru průmyslu a sektor služeb. Ve všech zemích došlo k rychlé urbanizaci a industrializaci, s otřesnými důsledky pro životní prostředí (viz tabulky 7.1 a 7.2):

Tabulka 7.1

Procento obyvatelstva žijící ve městech, 1950–1971

	1950	1971
Bulharsko	27,5	54,7
Řecko	36,3	53,2
Jugoslávie	25,9	35,3
Rumunsko	24,7	41,1

Pro Albánii údaje nejsou k dispozici.

Prameny: John R. Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1555–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982, p. 597.

Tabulka 7.2

Procento průmyslové pracovní síly v poměru k celkové pracovní síle, 1952–1970

	<u>1952</u>	<u>1970</u>
Bulharsko	14,0	38,8
Řecko	19,4	25,6
Jugoslávie	7,5	18,5
Rumunsko	14,2	35,8

Údaje pro Řecko jsou z let 1951 a 1971, pro Jugoslávii z let 1953 a 1971.

Pro Albánii údaje nejsou k dispozici.

Prameny: John R. Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1555–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, IN: Indiana University Press, 1982, p. 597.

Ne každý hospodářský pokrok byl rozumný. Socialistické státy a všechny republiky v rámci Jugoslávie si přály vytvořit vlastní těžký průmysl. Kvůli tomu bylo třeba postavit továrny, pro něž ale v dané zemi neexistovala ani nezbytná ruda, ani potřebná energie. Kromě toho docházelo k masovému zdvojování. Aby bylo vše ještě horší, značná část průmyslu vybudovaného v šedesátých a částečně i v sedmdesátých letech byla beznadějně nerentabilní. V komunistickém kontextu to však nemělo příliš velký význam, neboť stát ztratovým podnikům vždy poskytl subvence; to se ovšem vrátí jako bumerang, jakmile se komunistický systém zhroutí.

Obecně řečeno, všechny komunistické země s výjimkou Jugoslávie se domnívaly, že koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let už vybudovaly socialistickou společnost. Přijaly nové ústavy a nové stranické programy, v nichž je zaznamenáno, čeho už bylo dosaženo, jakož i stanovení jít dál, vstříc vyzrálému socialismu a k budování jednotné, beztřídní společnosti, která povede ke komunismu. Vyzrálý socialismus bude produktem materiálního dostatku, kterého bude dosaženo větší produktivitou a efektivitou; větší produktivity může být dosaženo uplatňováním „vědecko-technické revoluce“ a přechodem od extenzivního k intenzivnímu rozvoji.

Komunisté dokázali, že jsou schopni vybudovat průmyslovou infrastrukturu a základy těžkého průmyslu, avšak přechod k intenzivnímu rozvoji byl nad jejich možnosti. Vědecko-technická revoluce nebyla záchranou, nýbrž – alespoň částečně – jejich noční můrou. Rytmus změn byl natolik rychlý, že žádný systém, v němž mělo plánování rozhodující roli, s ním nebyl schopen držet krok. Kromě toho neexistovaly střední kádry, které by novou technologii zaváděly do praxe. Vedoucí kádry byly vycvičeny pouze k tomu, aby uplatňovaly politiku, která byla dohodnuta v ústředí, ale nikoliv aby vyvinuly iniciativu; veškerá rozhodnutí měla i nadále politickou příměš. I v případech, kdy ředitelé továren disponovali nezbytným množstvím tvrdých valut, často nebyli schopni objednat prestižní západní stroje, pokud mohli získat sovětské nebo východoevropské, bez ohledu na jejich slabší kvalitu. Pokud by se přece vyskytl nějaký ředitel, který by v sobě našel odvahu a dovolil si objednat vybavení ze Západu, jistě by se objevil nějaký stranický kádr, který by tomu zabránil.

Vědecko-technická revoluce způsobila ještě jeden problém. K hlavnímu technologickému pokroku, především v počítačovém průmyslu a v optických vláknech, došlo na Západě. Určitá část technologických vymožeností byla ukradena, avšak podstatu bylo přesto nutno dovážet. Z toho důvodu

si řada východoevropských zemí vzala vysoké půjčky, což nebylo nebezpečné, dokud tyto země byly s to vyvážet na Západ v natolik dostatečné míře, aby mohly splácet své dluhy. Vývoz byl ztížen po nárůstu cen ropy v roce 1979 a následném snížení spotřeby na Západě. Aby bylo stále dostatek výrobků na export, vlády ve svých zemích omezovaly spotřebu a tím způsobem snižovaly životní standard, což třeba v Rumunsku dosáhlo groteskních rozměrů.

V osmdesátých letech stála většina zemí Balkánského poloostrova před problémem dluhu; to se týkalo i Řecka. Potíže byly nejrůznějšího charakteru. Někde došlo ke zřetelnému pádu natality ve městech. Nepoměr natality v městských a venkovských oblastech je všeobecný jev, ale na Balkáně to rovněž mohlo znamenat narušení etnické rovnováhy. Tím byly zasaženy Kosovo, Bulharsko a Rumunsko. Všechny země trpěly znečištěním životního prostředí, bez ohledu na to, jedná-li se o znečištění výfukovými splodinami v okolí Partenonu, rumunské nemocné lesy nebo mrtvou vodu Černého moře. Po katastrofě v Černobyli v roce 1986 náhle vzrostlo povědomí o významu životního prostředí a během posledních let komunistické vlády na Balkáně byla k boji proti režimu přes otázky ochrany prostředí mobilizována značná část veřejnosti.

Balkán neúprosně pocítil následky změn mezinárodního klimatu během osmdesátých let, obzvláště tehdy, když v roce 1985 přišli v Moskvě k moci zcela noví lidé. Gorbačov si tolik přál skoncovat se studenou válkou, že jakýkoliv postoj polozúčastněnosti nebo nezúčastněnosti ztrácel v mezinárodních vztazích na významu. Hra touto kartou už na Západě nemohla zajistit privilegovanou pozici – ani ekonomickou, ani politickou. Nejvíce tím utrpěly Jugoslávie a Rumunsko.

Do poloviny osmdesátých let už bylo jasné, že země Balkánu čekají významné problémy – s výjimkou Řecka, které už v roce 1981 našlo politickou stabilitu a hospodářskou podporu v rámci Evropského společenství. V socialistických zemích se vládnoucí ideologie dočkala krachu. Nejen, že nevyprodukovala bohatství, které bylo nezbytné pro vyzrálý socialismus, ale naopak produkovala stále větší bídu, která podle ní samé byla osudem kapitalistického světa. V důsledku toho, že tato ideologie propadla, vládnoucí strany se stále více upínaly k nacionalismu, který už od šedesátých let byl vždy někde poblíž. Protivníci režimu se pro změnu domnívali, že za účelem transformace společnosti je potřeba ještě větší dávky nacionalismu. To byla mocná a v mnohých případech ničivá kombinace, což se na Balkáně potvrdí v období po pádu komunismu.